

Mer än tecken. Liturgiska kroppar och rum

Vad är det som sker med och i våra kroppar när vi firar gudstjänst? Vad skapas genom gudstjänstens handlingar och gestaltning? Vad händer på kroppens och närvarons nivå? Hur formulerar vi teologi med utgångspunkt i gudstjänstens estetisk/performativa dimensioner?

I denna artikel tar jag upp förhållandet mellan kyrkorum och kroppar och hur vi kan tala teologiskt om detta. Jag vill inleda med ett citat från Kerstin Ekmans roman *Skraplotter* för att just belysa det samspel mellan rum och rörelse som pågår i en gudstjänst.

Hon/Ingefrid går sakta som de andra och tittar ner i gångmattan av röd sisal och hon är rädd som en råtta, mest rädd för de andra i kursen, dem som hon borde känna gemenskap med. Hon vill gira ut så långt åt vänster som möjligt men det finns bara en plats kvar när hon kommer fram och den är mitt för altaret och mitt för Wärn, vars ansikte hon noga aktar sig för att se upp mot. Sen kommer han med sitt mummel, han kommer allt närmare från hennes högra sida och till sist är hon tvungen att snegla, för hon vet inte hur man gör. Stoppar han den i munnen på en eller tar man den själv? Tuggar man? Hon minns inte hur hon gjorde vid konfirmationen, minns ingenting överhuvudtaget. Sen ser hon att man tar den, man lägger den i munnen och sluter läpparna. Inte en rörelse till. Så gör hennes granne som är den där föreningsmänniskan. Sen är Herman Wärns ansikte där och hans händer. Han nästan ler. Kristi lekamen, för dig utgiven, säger han. Hon är ensam i världen. Det är stilla. Det är en stilla väntan tills silverkalken kommer. Den lilla klunken sötma, inte en munfull. Och orgeln. Kristi blod, för dig utgjutet. Inom världen finns en stillhet och hon är i den. Sen måste de resa sig, böja huvudet inför altaret och gå tillbaka. Men nu känner hon ingen tveksamhet. Rörelserna gör sig själva. Hon behöver inte tänka på hur det ska gå till. Sen sitter hon i bänken och är stilla. Då vet hon att hon har fått uppleva det igen. Fast det var annorlunda nu. Det var inte jublande sång och inte ljus som bände ut stenväggarna. Den här gången var det bara stillhet. Nu, nästan trettio år senare, tänkte hon: Allt blir obevekligen vardag. Allt utom detta.¹

¹ Ekman, Kerstin 2003. Sidorna 159–160. *Skraplotter*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Ingefrids upplevelse i samband med nattvardsgudstjänsten för henne tillbaka till en händelse hon tidigare har varit med om och som präglat henne för livet.

Händelsen utspelade sig i Engelbrektskyrkan i Stockholm. Hon hade fått en biljett till ett framförande av Bachs Johannespassionen och begett sig dit trots att hon inte är förtrogen vare sig med rummet eller med musiken.

Genom och i musiken är hon emellertid med om "någonting som hon inte förstod och inte kände igen."² Glädjen i sopranarien, *Ich folge dir gleichfalls mit freudigen schritten*, blir till steg in i hennes eget liv och hon "avlägsnar sig från allt hon hittills levat och stretat med, så snabbt som om hon faktiskt tagits upp till himlen." De enda ord hon finner för detta är: "Han rörde vid mig".³

När upplevelsen från Johannespassionen klingat av försöker hon nå kontakt med den igen. Hon söker sig prövande till olika gudstjänster där själva kyrkorummet är centralt. Kyrkorummen blir en resurs och en medspelare för henne. Det gåtfulla i rummen utövar en lockelse på henne. Som om det krävs en reservoar av gåtfullhet för att det hemlighetsfulla och okända i henne själv ska träda fram. Aftonsången, en gudstjänst med få ord, blir den gudstjänst hon mest kommer att uppskatta.

Hon anmäler sig även till en studiecirkel med tema *Efter frälsningen*. Nattvardsgudstjänsten som beskrivs i citatet jag läste är studiecirkeln avslutande gudstjänst. Där knyter romanfiguren an till den tidigare upplevelsen i samband med Johannespassionen. Hon har fått uppleva det igen. Fast det är annorlunda denna gång. Kerstin Ekman beskriver hur det i högmässan och när Ingefrid går fram till altaret vid nattvardsutdelandet sker ett samspel mellan kropp och rum på en nära och intim nivå. De andra som tränger sig förbi henne när hon sitter i bänken, mattan i röd sisal, den sänkta blicken, knäfallet, smaken, doften. Redan i inledningen till gudstjänsten låter Ekman Ingefrid reflektera över det annorlunda i detta rum. Det kommer till uttryck i prästens kläder, predikstolen och i den förgyllda duvan. Här, i detta rum och i denna kontext, kan prästen även tala tröstande och trosbekräftande till skillnad från i studiecirkeln där han förhållit sig diskuterande och vetenskaplig.

Semiotik

Den relation mellan rum och kropp som Kerstin Ekman skriver fram har vi på olika sätt erfarenhet av från praxis. På teologins område är det, vill jag påstå, mer sällsynt att se den beskriven. Varför är det så?

² Ekman, Kerstin 2003. Sidan 132.

³ Ekman, Kerstin 2003. Sidan 131.

En anledning står att finna i den dominerade ställning semiotiken haft när det gäller att beskriva och analysera den firade gudstjänsten. Semiotik, läran om tecken, ger hjälp för att beskriva den innehållsförmedling som äger rum i en gudstjänst. Förkunnelser, förmedling av lära och information blir centralt. Trots fokus på den firade gudstjänsten finns en tendens inom semiotiken att tolka allt som tecken som förmedlar innebörder och betydelser. Även kroppar och rum läses som texter. Kropparnas och rummets uppgift i gudstjänsten blir att kommunicera lära, gudsbild och dogmatik. Frågan till handlingarna i ritualen blir "vad betyder de?" snarare än "vad är det som sker?" eller "hur gör man?". Det uppstår en krock mellan ritens betoning på nu och närvaro och tanken att kropparna och handlingarna representerar något som ligger utanför ritens verklighet. Samspelet mellan de levande kropparna, förnimmelsen av vattnet mot huvudet, kroppen som bara reser sig och går fram till nattvarden, blickar som möts, smaken av vinet – allt detta tenderar att försvinna ut ur en semiotisk tolkning.

I den semiotiska tolkningen av gudstjänsten betonas lärandet som en förutsättning för att upplevelsen av ritual och rum ska vara meningsfull. För att gudstjänsten riktigt ska fungera krävs att alla som deltar har tillgång till och kunskap om samma tecken. Gudstjänstens performativa och kroppsliga nivå tenderar att bli osynlig. Vi får ingen hjälp att förstå hur en gudstjänst och ett besök i ett kyrkorum kan vara djupt meningsfull också för den som inte känner lära och teologi.

Atmosfär

Inte bara teologin har präglats av semiotiken. Det gäller även övriga discipliner som arkitektur och teatervetenskap. Där talar man dock om en performativ vändning som skett tidigare än inom teologin men som också påbörjats där. Ordet performativitet är avlett av det engelska ordet *to perform* som betyder utföra och genomföra. Det engelska verbet kommer, i sin tur, från det äldre franska ordet *fournir* utföra, göra.⁴ Performativitet har alltså med handling, skeende och gestaltning att göra.

Ett begrepp som visat sig vara användbart för att beskriva samspelet mellan rum, kroppar och ting på en performativ nivå är begreppet atmosfär. Ordet atmosfär är i någon mening ganska vardagligt – vi vet på en gång vad det betyder. Vi använder det när vi vill beskriva en stämning, som till exempel. "Restaurangen hade en trevlig atmosfär." "Atmosfären vid medarbetarsamlingen präglades av misstänksamhet." Ordet atmosfär har plockats upp på estetikens område, bland annat av filosofen Gernot Böhme.⁵ Atmosfär

4 Le Petit Robert. 2008.

5 Böhme, Gernot 1998. *Anmutungen Über das Atmosphärische*. Stuttgart: edition tertium, arcaden.

har därigenom blivit ett begrepp som inom estetiken ger möjlighet att lyfta fram en icke-språklig nivå där rum och kropp är viktiga.

Atmosfär är något som uppstår i samspelet mellan människor, föremål och rum och den kan beskrivas som sfärer av närvaro. Just samspel är centralt. Om än rummet vi befinner oss i har en egen atmosfär så är det också så att vi genom vår närvaro i rummet påverkar atmosfären. Rummets atmosfär färgar oss men när vi träder in i rummet bidrar vi också till atmosfären. Vi kan förändra den.

Kyrkorummet har sin atmosfär. Är det varmt eller kallt? Hur doftar det? Hur är rummet organiserat? Vad är det första man ser? Hur är rummets rytm? Hur leds besökaren? Finns det någonting som förmedlar att detta är ett annorlunda rum samtidigt som det är ett rum öppet för världen omkring? Informationsskyltarna hur ser de ut? Belysningen? Hur agerar de som finns i rummet, vaktmästare, präster, andra som tar rummet i bruk?

Hur påverkas atmosfären av det som sker i rummet, av dem som är där?

Om vi tar kyrkorummets atmosfäriska nivå på allvar är frågorna ovan viktiga att vara medvetna om och att arbeta med. Det är också teologi. Atmosfären är det som finns mellan oss och också mellan objekt och subjekt, som att atmosfär kan förnimmas mellan ett rum och en individ. Den kan överskrida gränser mellan subjekt och objekt. Den är mer än individens upplevelse men den är inte heller enbart knuten till objekten. Den kan förnimmas som fysisk närvaro av individerna och finns därmed som en upplevelse hos subjektet samtidigt som den kan uppfattas som något som strålar ut från objekten.

När Ekman beskriver Ingefrids upplevelser i de olika kyrkorummen finner vi i hennes skildringar det vi kan rubricera med begreppet atmosfär. Ekman beskriver även semiotiska betydelser knutna till rummen och till de olika föremålen i rummet. Det som hon låter beröra Ingefrid sker emellertid inte främst på den semiotiska nivån utan utspelar sig snarare på atmosfärens nivå. Ekman beskriver hur något som har att göra med rymd, doft, ljud och visuella uttryck berör Ingefrid och sätts i spel. En relation uppstår mellan henne och rummet och hon dras in i en sfär av närvaro.

Begreppet atmosfär hjälper oss att få syn på denna dimension och särskilja den från den semiotiska nivån. Förutsättningen för att relationen mellan Ingefrid och kyrkorummen ska uppstå är inte att Ingefrid kan göra en riktig tolkning av rummens symbolik. Ingefrids kropp intas av ljud, ljus, smaker och synintryck som för henne inte i första hand är bärare av en tydlig mening.

Atmosfären utgör den gemensamma verkligheten för den som varseblir och det som blir varseblivet. Atmosfär är inte något fritt svävande. Den är knuten till kroppar och ting och till relationer dem emellan. När Böhme började använda begreppet atmosfär var det också del av hans kritik mot hur den västerländska estetiken i stor utsträckning varit en estetik som betonar bedömning och samtal om konst snarare än erfarenhet av. Detta har medfört att språk och semiotik kommit att dominera estetiken. Det kan vi känna igen även från teologin.

Tolkningsnyckel

I min avhandling arbetade jag med att utveckla begrepp med vilka vi kan tala teologiskt om kroppsliga och performativa nivåer.⁶ Atmosfär var ett av dessa begrepp. Genom att tala om atmosfärisk och semiotisk nivå i en gudstjänst kan vi också tydliggöra hur individen inom ramen för en gudstjänst förflyttar sig mellan dessa nivåer, mellan performativitet och semiotik.

Ljud, röster, musik, dofter, ljus allt som ingår i gudstjänsten eller i teaterhändelsen kan tolkas både semiotiskt och atmosfäriskt. Det innebär emellertid inte att atmosfären enbart rör känslor och den semiotiska nivån enbart intellektet. Det finns betydelser som blir medvetna för en människa som sinnliga intryck. Det finns ett meningsskapande som är knutet till vårt kroppsliga vara i världen. Flera nivåer av varseblivning kan vara aktiva samtidigt.

Den första nivån, varseblivning av presens, innefattar att förnimma tingen och kropparna som de framträder för en person. Samtidigt kan dessa ting och kroppar väcka associationer och känslor som går utöver nuet och ofta är nära förbundna med personens erfarenhet och historia. Parallellt med detta kan tingen och kropparna framträda på en semiotisk nivå och fungera som symboler och tecken.

Om vi tillämpar dessa olika aspekter på ett barndop kan följande träda fram. Varseblivningen i nuet rymmer sådant som känslan av att bära barnet, dofter och atmosfär i kyrkorummet, upplevelsen av att möta de andra som ska vara med på dopet, prästens bemötande, orgelns ton. Förnimmelsen av den egna kroppen i rummet. Associationer väcks hos individen. Kyrkorummet i sig kan väcka minnen av andra kyrkobesök. Dagens dopbarn får individen att tänka på andra barn vars dop man deltagit i. Kanske har dopklänningen gått i släkten och ger i sig associationer till andra som döpts i samma dräkt. Individen kan också börja fundera på det egna dopet och vad han eller hon vet om det. På den semiotiska nivån finns sådant som vetskapen om att dopet handlar om att tas upp i kyrkan. Vattnet som kan tolkas som såväl livgivande som livshotande. Den långa klänningen som berättar om dopet och tron som något att växa i.

Det som kännetecknar den atmosfäriska nivån är att den kan härbärgera en mängd olika och även motsägelsefulla tolkningar. Den verkar förenande och för samman människor till en gemensam upplevelse. Vi kan vara tillsammans och dela en tilldragelse även om vi inte förstår den likadant.

Skillnaderna mellan hur olika individer associerar och tolkar är mycket större när det gäller semiotisk betydelse. Något i gudstjänsten som verkar förenande på den atmosfäriska nivån behöver inte alls ha en entydig semiotisk mening utan kan på tolkningsplanet ge

6 Sjöstrand, Lena 2012. *Mer än tecken. Atmosfär, betydelser och liturgiska kroppar*. Skellefteå: Artos & Norma.

upphov till en mängd olika, även särskiljande, tolkningar.

Under en gudstjänst rör vi oss mellan att varsebliva nuet, associera utifrån det som sker och att tolka det vi är med om, eller söka tolkningar. Fokus på det performativa nuet är starkare medan händelsen pågår medan semiotikens tolkning och analys blir starkare efter händelsen.

För gudstjänsten är spänningen mellan textualitet och performativitet grundläggande. Texter är en central del av gudstjänsterna men vi kan se på dem på olika sätt. Det är skillnad om vi tänker kyrkohandbokens/altarbokens texter som ett manus att gestalta eller om vi tänker att gudstjänsten är en performativ praktik där texterna är material som används men där rum och kropp är minst lika bestämmande för gudstjänstens gestaltning. Vi vet att liturgi gestaltas olika i olika rum. Även om vi använder samma texter, böner och ordning kan vi inte fira gudstjänsten på samma sätt i den lilla medeltidskyrkan, den moderna stadsdelskyrkan eller i katedralen.

Högmässan kan beskrivas som en sekvens av rytmer där olika texter fogas in. Utmaningen är hur vi kan teckna ned högmässan på det sättet, tala om den så och hur vi ska undvika att de givna texterna i beskrivning och analys av gudstjänsten blir helt dominerande.

Rum och kropp

Ordet kropp har återkommit många gånger i min framställning. Det är förstås ett ord som behöver definieras och preciseras. Vad menar vi när vi talar om kroppar? I mitt arbete har jag använt mig av perspektiv från kroppsfenomenologin och den franske filosofen Maurice Merleau-Ponty.⁷ Min utgångspunkt tar jag i den levande, erfارande kroppen. Kroppen är människans sätt att vara i världen. När jag talar om liturgiska kroppar är det de förnimmande, handlande och reflekterande kropparna jag menar. Kroppen är samtidigt subjekt och objekt. Den utgör en egen enhet och är inte sammansmältningen av två substanser.

Min ambition är att undvika dikotomier där kropp ställs mot ande, själ eller förnuft. Kroppen är den enhet där empiri och transcendens möts. Kroppen är förbindelsen av det omedelbara och det reflekterande. Motorik, rörelse och medvetande är sammanflätat i människans kropp.

När kropparna samspelar, som till exempel i en gudstjänst, uppstår ett rum i rummet. Det skapas genom vårt sätt att agera, genom riter, handlingar, sånger ljud. Detta rum skapas i och tillsammans med kyrkorummet vi är i. Ett rum kan inte liknas vid ett

7 Merleau-Ponty, Maurice 1997 [1945]. *Kroppens fenomenologi*. Göteborg: Daidalos.

vitt papper där ett särskilt budskap skrivits in för att avkodas. Inte heller ett kyrkorum kan beskrivas så. Rummet produceras inte för att läsas utan för att levas. De rumsliga koderna är sällan metoder enbart för att tolka rummet. Det är koder för hur rummet kan levas och brukas. Rum är i någon mening en rörlig kategori. Det innehåller inte en rumslig kod utan många. Det kan kännetecknas av mångfald till och med av motsägelser. Detta blir ganska tydligt i ett kyrkorum som ofta samtidigt kan präglas av storslagenhet och intimitet. Flera skeenden kan pågå samtidigt. Olika upplevelser i förhållande till skeenden i rummet ryms i samma nu. Rummet kan ge mer eller mindre stöd för denna mångfald.

Min upplevelse är att det ortodoxa kyrkorummet har fler öppningar för olika parallella skeenden än vad det traditionella lutherska kyrkorummet har. Även om också den lutherska kyrkan mer och mer ger plats för handlingar, rörelser och parallella processer. Det sker bland annat genom att bänkar tas bort, ljusbärare sätts in och flera andaktsplatser skapas i rummet.

En forskare som utvecklat tanken på rummet som rörligt, mångfaldigt och en plats att leva är Henri Lefebvre.⁸ Lefebvre framhåller även hur rummet är mer än en ram runt ett skeende. När vi träder in i ett rum uppstår ett samspel mellan kroppens rytm och rummets. Vi tar emot rummet och förhåller oss till det med hjälp av synen, hörseln och rörelsen.

En sådan rumsupplevelse blir tydlig i Kerstin Ekman-citatet vi inledde med. Rummet ger sammanhang för Ingefrids upplevelse, men det utgör även något mer. Kyrkorummet med dess detaljer, mattan, knäfallen, predikstolen, duvan är konkret del av Ingefrids upplevelse.

Det utspelar sig något i relationen mellan Ingefrid och rummet där Ingefrid både är passiv och aktiv och där rummet förändras genom hennes närvaro och handlingar och där rummet i sin tur påverkar henne.

Det är genom kroppen en människa lär känna en ny plats. Denna nya plats erfars av personen först och främst genom de olika sinnena. Man känner dofter, smak och temperatur. Man upptäcker och utforskar med sina fötter och händer. Öronen fångar upp ljud och ett kanske främmande språk. Att träda in i ett rum är en komplex upplevelse som skiljer sig från att läsa en text. I rummet rör vi oss mellan kroppens nivå med rytm och känsla och gestaltningen på rummets nivå. De privata symbolerna möter gemensamma symboler. Om rummet överhuvudtaget kan liknas vid en text är det snarare en dramatisk dialog än en monolog. Dialogen uppstår mellan besökaren och rummet. Vi möter inte ett kyrkorum enbart med synen. Det vi hör är till exempel också viktigt. Tystnaden kan fungera som en del av musiken i en gudstjänst. Med örats hjälp kan vi mäta avstånd i rummet. Rummet ger resonans åt tal och sång. Det finns en rytm inskriven i rummet

8 Lefebvre, Henri 1991 [1974]. *The production of Spaces*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

med portar, trappor, kolonner. På denna icke-visuella nivå kan kropparna kommunicera i rummet.

Människans plats i världen och rummet kan beskrivas som situationsrumslighet till skillnad från tingens positionsrumslighet. Våra kroppar är i sig en slags rumsligheter. Kroppen är inte i rummet. Den bebor rummet och tiden och tillhör rum och tid. Det finns en grundläggande relation mellan kropp och rum.

Denna grundläggande relation finns också mellan kyrkorummet och de liturgiska kropparna. Vi kan också tala om kropparnas vältalighet. Begreppet är hämtat från den franske filosofen Maurice Merleau-Ponty. Vi kan faktiskt till viss del leva oss in i den andres situation genom att vi båda är kroppar i världen. Denna öppning för den andre är också öppningen för transcendensen. En andlig verklighet är inte motsatsen till den kroppsliga, världsliga. Förmågan att öppna sig för det som överskrider tid och rum går genom kroppen.